

стиля и его жанровых разновидностей // Общие и частные проблемы функциональных стилей. – М., 1986. – С. 16 – 28; ¹²Терешкина Р.К. К вопросу об авторской речевой индивидуальности в научных текстах // Лингвостилистические особенности научного текста. – М., 1981. – С. 103 – 104; ¹³Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. – М., 1984. – С. 126.

Ю.Б. Дядищева-Росовецька, канд. філол. наук

ПРО СВОЄРІДНІСТЬ І ФУНКЦІЇ НЕОЛОГІЗМІВ У СЛОВЕСНІЙ ТВОРЧОСТІ ШЕВЧЕНКА

Статтю присвячено деяким новим аспектам у вивченні неологізмів у словесній творчості Тараса Шевченка, зокрема неографізмів і оказіонльним неологізмам.

The article deals with some new aspects of investigation such the team, as neologisms in Shevchenko's works, including neographisms and occasional neologisms.

Семантичне наповнення терміна "неологізм" у лінгвістичній літературі коливається в доволі широких межах; щоб переконатися в цьому, досить порівняти відповідні статті у французькому і російському лінгвістичних словниках¹. Завданням пропонованої статті є певна систематизація зробленого українською лінгвістикою в галузі вивчення неологізмів Тараса Шевченка, а також оприлюднення деяких нових спостережень стосовно індивідуальної своєрідності та функцій їх у творчості поета. При цьому ми підемо, сказати б, від конкретики лексичних і фразеологічних новоутворень у Шевченка, а потім вже зважимося на деякі компаративні спостереження.

Загальний масив неологізмів в україномовних текстах Шевченка розпадається на дві основні групи. Це, по-перше, нові слова (лексичні неологізми) та значення (семантичні неологізми), введені поетом до української літературної мови, бо певні явища дійсності ще не отримували в ній номінації. До них треба віднести, наприклад, слова "аристократ" (у словосполученні "патриції-аристократи"², "арія", "арена", "армія", "аул", "булла", "бульвар", "готический", "каземат", "ліктор", "парад", "паркет", "патріот", "патрицій" (у словосполученні "патриції-аристократи"), "плебей", "терми", "юбілей" тощо в поетичних текстах, "анакронізм", "сигнал",

"тіара" – в післямові до "Гайдамаків". З цих неологізмів "юбілей" закріпився згодом в літературній українській мові в іншій, "онародненій" стосовно латинського першовірця формі, а "готический" – з іншим суфіксом ("готичний"). Коли ж зважити на те, що Шевченко, як відомо, писав "ярижкою", тобто застосовував до української мови російську орфографію свого часу, варто звернути увагу й на деякі власне графічні аспекти оновлення ним запозиченої лексики та подальшої мовної інтерпретації його текстів українськими редакторами й текстологами. Наприклад, сполучення неологізмів "патриції-аристократи" у "Більшій книжці" мало написання "патриції-аристократы"³. Оскільки ж Шевченко вимовляв це словосполучення приблизно як у теперішній літературній мові, тобто з українським "и" в обох складах "ри", з "і" наприкінці першого слова, то стосовно російських лексичних джерел можна розглядати його нововведення як фонетичний неологізм. Виправлення ж наступними редакторами Шевченкової "ярижки" за новими нормами українського правопису перетворювали їх кожний графічний новотвір на "неографізм", або, за М. Марузо, на "орфографічну новацію, що не зачіпає вимови"⁴.

Окремий випадок складає вже згаданий новотвір "давнє-колишній", цілком зрозумілий з погляду семантики, він викликає певні складності під час інтерпретації його звучання та графіки. Почати з того, що побудовано цей неологізм за моделлю "чортзнаколишній", а знайшов цей зразок Шевченко, мабуть, у записі думи "Козацьке життя", надрукованому П. Кулішем у "Записках о Южной Руси" (антологія ця була подарована укладачем поетові). Тут жінка подає козакові "борщ кислий /, Оскомистий, чорт-знаколишній"⁵. Далі в первісному варіанті поезії "Л.", що зберігся в автографі, подарованому М. В. Гербелю, це слово читалося як "давнє-колишній" (Т. 2, с. 541), а в автографі "Більшої книжки", що лежить у основі сучасних видань поезії, як "давнє-колишній"⁶. Отже, по-перше, маємо два варіанти цього неологізму, по-друге, в сучасному редакційному написанні "давнє-колишній" можна, суворо кажучи, бачити кон'єктуру: "є" в Шевченковій "ярижці" читалося й як сучасне "е" і як сучасне "є".

У прозових додатках до поеми "Гайдамаки" знаходимо також "лагер" (у значенні "табір"), "припис" ("примітка" або, можливо, "додаток") і "субскрибенти" (в значенні "передплатники"), що в українській літературній мові не закріпилися. Слово "мітла" у

значенні "комета" (як і в діалектах) з'являється в поемах "Великий льох" і "Марія", слово "султан" у новому значенні "прикраса на воєнному ківері" – в поемі "Гайдамаки". Зазначені слова – неологізми за часів Шевченка – тепер здебільшого перейшли до категорії історизмів; оскільки ж ми не маємо можливості звернутися до живих дискурсів тієї пори, то й залишається в інтерпретації цих слів триматися відкинутого сучасною лінгвістикою простого розуміння неологізм як слова, відсутнього у словниках, а також у неширокому колі українських видань, надрукованих до дати використання його Шевченком.

Другий аспект передбачає вивчення лексичних новоутворень в їх поетичних та інших мовних контекстах, це "стилістичні або індивідуально-авторські" неологізми, що й не були розраховані автором на довге життя в мові, бо "вжиті тільки в якомусь акті мовлення, тексті чи мові певного автора"⁷. Для того, щоб, незважаючи на свою незвичність, все ж таки залишатися зрозумілим для читача, такий неологізм має або зберегти виразний семантичний зв'язок із вихідним лексичним матеріалом, що його з нього побудовано (як ми розуміємо значення Шевченкового новотвору "давнє-колишній"), або бути легко зрозумілим із контексту. У творах Шевченка такі неологізми зустрічаються найчастіше. Серед них ми знову-таки зустрічаємо нові слова й нові значення, до яких приєднуються й словосполучення. Список слів-новотворів, складений В. Чапленком⁸, був доповнений І. Огієнком⁹ і В. Русанівським¹⁰. Саме серед цих неологізмів дуже багато слів, створених за церковнослов'янськими моделями, як наприклад однокореневі з прикладкою "пре-" ("прехорошая", "пренеповинний") і композити з початковим компонентом "благо-", "все-", ("благовіститель", "всемогучий", "пренеповинний") або з одним церковнослов'янським за походженням компонентом у будь-якій позиції ("вбогодухий", "велелюдний", "себелюб"), інші ж, складені з двох українських компонентів ("тихосумний", "днедавній", "великолітній"), нагадують також славнозвісні "гомерівські" епітети дум¹¹. Слід підкреслити, що неологізми останньої групи зустрічаються в україномовних текстах Шевченка і поза колом поетичних творів, як-от слово "добромовний" в підписі етнографічного характеру під офортом "Старости", "разномова" в замітці "Панове субскрибенти!". До цих неологізмів приєднується трьохкомпонентний ономастичний композит "Кирпа-Гнучкошиєнко-въ", поданий в такому сатиричному контексті: "Єсть

ще і такі паничі, що соромилися свою благородну фамілію (Кирпа-Гнучкошиєнко-въ) і надрюковать в мужицькій книжці". Перші дві частини тут поєднано за однією з двох російських моделей: або як прізвище + почесне означення (Румянцев–Задунайський), або ж, скоріше, як приєднання до прізвища ще одного – родичів, рід яких вигас у чоловічій лінії (Голенищев-Кутузов). Внутрішня форма першого компонента виразно акцентує неаристократичну зовнішність "панича", другого – його соціальну поведінку, а третій, "въ" – репрезентує популярний засіб камуфляжу українського прізвища під російське. Що ж до слова "фамілія", то формально це неологізм, але функціонально цей русизм підкреслює національне відступництво "панича".

Семантичних неологізмів серед індивідуально-авторських небагато. Наприклад, "не викроїлося" в значенні "не вдалося чогось зробити" ("Юродивий"), але цілком можливо, що цей неологізм запозичено з народного побутового дискурсу. Цікавий казус являє собою використання поетом слова "різниця" в значенні "бойня". Омонімічному йому "різниця" (в значенні "відмінність") немає ані в мові Шевченка, ані в словнику Б. Грінченка, де певною мірою фіксується норма літературної мови ХІХ ст. Але ж і Б. Грінченко подає лише форму в множині "різниці"¹², теж зниклу в мові ХХ ст. Шевченко вживає слово "різниця" і в прямому номінативному значенні ("Женуть гуртами християн / У Колізей. Мов у різниці, кров потекла") в поемі "Неофіти", і в значенні "місце вбивства людей": "Та й продасть в різницю / Москалеві" ("Гоголю"); "сторожа з голими мечами / Гуртом в різницю привела"; "Із Колезея, із різниці, / Святіе вивезли тіла" ("Неофіти"). Отже, це семантичний неологізм, проте як об'єкт переосмислення тут виступає слово не літературної мови, а тієї говірки, на яку цього разу орієнтувався поет.

До словосполучень як семантичних неологізмів можна віднести оксиморони "грішний рай" в значенні "місце світських, земних насолод" ("Ми заспівали, розішлись") і "рабов раби" ("Неофіти"), в яких фокус переосмислення припадає відповідно на друге і перше слово. На думку В. Русанівського, "час закоханості, відміряний життям, виступає в образі *дівочої хуртовини*" ("Утомиться вітер – тополя спочине: / Отак і дівоча мене хуртовина")¹³; це фрагмент із первісного тексту поеми "Мар'яна-черниця". Слово "хуртовина" має тут значення "буря" – як і в "Думі про пирятинського поповича Олексія", надрукованій Шевченком в

"Букваре южнорусском...", а словосполучення в цілому є своєрідною модифікацією характерного для європейської романтичної поезії першої половини XIX ст. образу "буря пристрастей" (порівн. у поемі "Марія": "От бурь житейских одвести").

Мовознавці вирізняють і такий клас лексичних новоутворень, як okazіоналізми. Формальною ознакою є порушення при їх створенні "законів словотворення і норми мовної", функціонально – існування "лише в певному контексті", де вони виникли, а від неологізмів "вони відрізняються тим, що зберігають свою новизну незалежно від реального часу їх утворення"¹⁴. На нашу думку, дві останні ознаки, навпаки, присутні в класі індивідуально-авторських неологізмів, де й доцільно, за ознакою порушення норм словотворення, виокремити розряд okazіональних неологізмів. Такими є створені Шевченком дієприкметники з непродуктивними в українській мові афіксами: "В непробудимому Китаї..." ("Царі"); "Неохолонувший ще труп" ("В неволі, в самоті немає").

Неологізми в російськомовних текстах Шевченка досить детально розглянуті Т. Черторизькою¹⁵. Тут знаходимо відповідники до усіх типів неологізмів в українських текстах, але кількісні співвідношення їх інші. Лексичних неологізмів порівняно менше, і сконцентровано їх, головним чином, в описі участі Ваті Сокири у військовій експедиції в Раїм ("Близнецы"): "баранта" ("викрадення худоби"), "джеломейка" ("похідний казахський намет"), "мазарка" ("мазар, давня тюркська могила"), "тюрь" (башкир знатного роду) та ін. Своєрідний приклад семантичного неологізму, що виглядає тепер як okazіональний, становить жартівливе використання в "щоденнику" під 20 червня 1857 слова "официя" у значенні "офіцерство": "Держись, наша официя" (т. 5, с. 21). В часи Шевченка це слова значило "шуточн.[ый] знак этого (офіцерського – Ю.Д.-Р.) званья, особ.[енно] шпага, темляк"¹⁶.

Зустрічаються й індивідуально-авторські неологізм-композиції, створені за вже знайомими нам церковнослов'янськими зразками: "долгомолчание" в листі до С. Аксакова від 16 лютого 1858, "кровосердечный" в листі до Бр. Залеського від 6 січня 1854. Серед okazіональних неологізмів деякі побудовано за моделлю дотепу, який звертається "до використання слова, або слів, – що є джерелом дотепу, в одному випадку – у незмінному вигляді, в другому – з невеликою модифікацією"¹⁷, при цьому джерело трансформації також подано першим: "благочестивые уральцы, и

особенно уралки..." ("щоденник" під 12 липня 1857); "бесконечная кавалькада амазонок и амазонов" ("Музыкант").

Слід відзначити, що одна з авторок найновішої підготовчої публікації до чотиритомної "Шевченківської енциклопедії" М. Шах-Майстренко, в статті "Амазонки" коментує щойно наведений фрагмент з повісті "Музыкант" у такий спосіб: "тут, очевидно, йдеться про пишний потік екіпажів багатих гостей..."¹⁸. Проте і внутрішня форма слова "амазонка", і використання Шевченком слова "кавалькада", яке має значення "група вершників, що їдуть разом"¹⁹, вказують, що йдеться про вершників та вершниць. Спочатку вершниця приховано прирівнюється до античної амазонки (можливо, через асоціацію з жіночим костюмом для верхової їзди, що мав назву "амазонка"), а потім уже створюється неологізм для означення вершника. Дивує, до речі, чому М. Шах-Майстренко вважає, що Шевченків неологізм "амазон" "має яскраве травестійне забарвлення поряд із словом "амазонки"²⁰? Адже жодному значенню слова "травестійне" це іронічне новоутворення не відповідає.

У тій же повісті оповідач зазначає: "Не описываю вам < ... > огромного села, загроможденного экипажами, лошадьми, лакеями и кучерами" (3, с. 181). Означення "загроможденного" отримало тут цікавий статус, що визначається лише у семантичному зв'язку з іменником-означуваним: віднесене до "екіпажами", це слово застосовується в прямому значенні ("Заставити, заповнити чимось громіздким"²¹), віднесене до "лошадьми", отримує виразне переносне значення, віднесене ж до людей ("загроможденного < ... > лакеями и кучерами"), звучить вже як оказіональний неологізм. Коли ж спробувати тепер відтворити якийсь синтетичне розуміння семантики слова "загроможденного", що виникає, коли речення прочитане повністю, то мабуть мова йде про певні семантичні "зони" в синтетичному значенні, кожна з яких актуалізується лише в зв'язці з відповідним означуваним, при цьому додаткові та іронічно забарвлені семантичні відтінки лише накладаються на основне, базове значення.

Ще один оказіональний неологізм у повісті "Капитанша" використовує іншу модель дотепу – "згущення <...> із змішаним словотвором"²²: "Маменьки, вероятно, рассчитывая на полковую холостежь, навезли невест". Неологізм "холостежь" складається з навзаєм редукованого поєднання двох слів – "холостой" и "молодежь". Така жартівлива гра словами є однією з ознак створеного Шевченком в російських повістях образу оповідача.

Взагалі, коли з погляду поетики Шевченкові індивідуально-авторські неологізми-словосполучення можуть бути інтерпретовані і як метафоричні вирази, то оказіональні неологізми в його прозі частіше знаходять своє місце серед каламбурів і дотепів.

Неологізми Шевченка дуже чітко відбивають своєрідність початкового стану розвитку української літературної мови, на якому виникли, тому їхньою основною функцією є лексичне збагачення вітчизняного поетичного і "ділового" дискурсів. Що ж до неологізмів у російській прозі Шевченка, то вони підпорядковані вже чисто стилістичним завданням і головним чином допомагають створити образ оповідача та відтворити своєрідність сприймання ним дійсності.

¹Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – М., 1960. – С. 174; Котелова Н. З. Неологизмы // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М., 1990. – С. 331; ²Шевченко Тарас. Повн. збір. тв. у 12-ти т. – К., 2001. – Т. 2. Поезія 1847–1861. – С. 250. Далі посилання на твори Шевченка робимо за цим виданням, вказуючи том і сторінку в тексті; ³Шевченко Т. Більша книжка: Автографи поезій 1847–1860 рр. – К., 1963. – С. 205; ⁴Марузо Ж. Зазначена праця – С. 174; ⁵Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. – СПб., 1856. – Т. 1. – С. 217; ⁶Шевченко Т. Більша книжка. – С. 309; ⁷Тараненко О. О. Неологізм // Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – С. 377; ⁸Чапленко В. Українська літературна мова. Її виникнення й розвиток. (XVII ст. –1917 р.). – Нью-Йорк, 1955. – С. 113; ⁹Огієнко І. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. – Вінніпег, 1961. – С. 21; ¹⁰Русанівський В. М. У слові – вічність: Мова творів Т. Г. Шевченка. – К., 2002. – С. 212–213; ¹¹Див., наприклад: Кирдан Б. П. Думи // Украинские народные думы / Изд. подгот. Б.П. Кирдан. – М., 1972. – С. 42; ¹²Словарь української мови, зібрала редакція журналу "Кієвская Старина" / Упорядк., з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. – К., 1909. – Т. 4. – С. 23; ¹³Русанівський В. М. Зазначена праця. – С. 213; ¹⁴Пустовіт Л. О. Оказіоналізм // Українська мова: Енциклопедія. – С. 400; ¹⁵Черторизька Т. Новотвори в російській прозі Т. Г. Шевченка // Слово і труд: До сімдесятиріччя академіка І. К. Білодіда. – К., 1976. – С. 93–104; Її ж. Взаимодействие русской и украинской лексики в русских произведениях Т. Г. Шевченко. – К., 1981. – С. 95–123; ¹⁶Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1956. – Т. 2. – С. 771; ¹⁷Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному / Пер. с нем. Я. Когана // Фрейд З. "Я" и "Оно": Труды разных лет. – Тбилиси, 1991. – Кн. 2. – С. 200; ¹⁸Шах-Майстренко М. Амазонки // Шевченківська енциклопедія. Робочий зошит А ("А нумо знову віршувать" – Ашкаренко Григорій). – К., 2004. – С. 128; ¹⁹Словник іншомовних слів / Укладачі С. М. Морозов,

Л. М. Шкарапута. – К., 2000. – С. 242; ²⁰Шах-Майстренко М. Амазонки. – С. 128; ²¹Толковый словарь русского языка С. И. Ожегова и Н. Ю. Шведовой // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия 2001. – 2 CD; ²²Фрейд З. Указ. соч. – С. 209, порівн. с. 186.

А.В.Максименко, викладач

ФУНКЦІОНУВАННЯ НОМЕНКЛАТУРНИХ НАЗВ У ТЕКСТАХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ДОКУМЕНТІВ (НА МАТЕРІАЛІ ОФІЦІЙНИХ ЗАЯВ ЗМІЖНАРОДНИХ ПИТАНЬ)

У статті проведено аналіз особливостей функціонування номенклатурних назв у текстах заяв з міжнародних питань і підтверджено закономірний характер їх використання як засобу мовної реалізації основних стильових рис.

The article is based on the analysis of the functional peculiarities of the nomenclature in the texts of foreign affairs official statements and confirms the characteristics of there use as the means of linguistic realization of the main stylistic features.

На сучасному етапі важливим завданням української лінгвостилістики є повний аналіз й опис особливостей мовної організації стилів, підстилів і жанрів, специфіки функціонування в них мовних одиниць різних рівнів. Одним із аспектів цієї проблеми можна вважати визначення специфічних рис дипломатичного підстилю офіційно-ділового стилю, своєрідності мовного оформлення окремих його жанрів.

Увагу українських мовознавців (А.П. Коваль, Н.В. Артикуца, Д.В. Горбачук, Л.М. Паламар, Ю.М. Прадід, С.П. Кравченко та ін.)¹ завжди привертала питання науково-теоретичного й науково-практичного системного дослідження офіційно-ділового стилю мовлення. У той же час особливості дипломатичного підстилю, який поряд із загальностильовими рисами має чимало специфічних ознак, вивчено ще недостатньо. Останнім часом можна спостерігати помітну активізацію інтересу українських лінгвістів до вивчення мовної специфіки дипломатичного підстилю офіційно-ділового стилю (О. Бех, О.М. Пазинич, О.М. Мацько та ін.)², проте слід